

С. 97–111. 4. *Іноземні інвестиції та національний капітал: від конкуренції до кооперації* – Untitled. (<http://www.niss.gov.ua/Table/Stol15/004.htm>). 5. Белошанка В.А. *Транснациональные корпорации в международном бизнесе*. – К., 1994. 6. Козик В.В., Панкова Л.А., Даниленко Н.Б. *Міжнародні економічні відносини*. – К., 2002. 7. Климко Г.Н., Блешмудт П.П. *Співробітництво України з міжнародними фінансовими організаціями* // *Фінанси України*. – 2000. – № 11 – С. 39–48. 8. Кучма Л.Д. *Послання Президента України до Верховної Ради України. Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки* // *Економіст*. – 2002. – № 5. – С. 20–21; – № 6. – С. 14–15. 9. Брыль Р. *Глобалізація по-українськи* // *Українська інвестиційна газета*. – 2003. – № 3 (381). – С. 16. 10. Білорус О.Г. *Імперативи стратегії розвитку України в умовах глобалізації* // *Економіка України*. – 2001. – № 11 – С. 4–14. 11. Заїкіна О. *Міжнародне співробітництво та внутрішні резерви інвестування в економіку України* // *Економіка України*. – 2002. – № 1. – С. 70–78. 12. *Перспективи інноваційного розвитку України* (збірник наукових статей). – (www.niss.gov.ua/Table/Zhalilo21/003.htm).

УДК 658.8

Кривуцький В.В.

Національний університет “Львівська політехніка”

МОНОПОЛІЯ У ВИРОБНИЦТВІ (ПОСТАЧАННІ) ПРОДУКЦІЇ: ПОНЯТТЯ ТА ПРИЧИНИ ВИНИКНЕННЯ ЇЇ ІСНУВАННЯ

© Кривуцький В.В., 2003

Розглянуто поняття монополії у виробництві. Запропоновано класифікацію причин їх виникнення та існування. Наведено графічну ілюстрацію варіантів поєднань витрат часу та коштів, необхідних для подолання монополії.

The term monopoly in manufacturing is reviewed. Classification of reasons of their appearance and existence is proposed. Graphic illustration of variants of combining costs of time and money which are necessary to overcome monopoly are presented.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими та практичними завданнями. Економічний розвиток будь-якої країни пов'язаний з виникненням, існуванням і трансформацією монополій. Оскільки будь-яка монополія є загрозою з погляду виникнення застійних явищ у суспільно-економічному житті, то у більшості країн світу діє законодавство, яке запобігає утворенню монополій або регулює їх діяльність. Дієвість і ефективність такого законодавства значною мірою залежить від того, наскільки при його розробленні осмислювалось саме поняття монополії та відслідковувалися причини виникнення стану монополії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення цієї проблеми. Незважаючи на здавалося б усталене розуміння змісту поняття "монополія", існуючі на сьогодні трактування суті цього терміну істотно відрізняються. Словник іншомовних слів визначає монополію (наголошуючи на грецькому походженні складових: monos – один і poleo – продаю) як виключне право на володіння чимсь або здійснення якихсь

заходів [1, с. 446–447]. З правом пов'язується трактування монополії й групою авторів фінансового словника, де монополізм визначається як тип економічних відносин, який забезпечує комусь з учасників цих відносин (особі чи групи осіб, підприємству, галузі, державі) виключне право на виробництво або реалізацію певних видів продукції, товарів, послуг [2, с. 275].

Очевидно, що ототожнення монополії лише з певним виключним правом істотно обмежує зміст цього поняття, оскільки надання якогось виключного права – це причина монополії (чи одна з причин), а не її сутність. На нашу думку, більш обґрунтованими є ті трактування монополії, в яких наголошується на тому, що монополія, це коли на певному ринку функціонує лише один виробник чи постачальник певної продукції. З огляду на сказане заслуговує на увагу визначення поняття монополії в "Універсальному словнику-енциклопедії" (УСЕ), де зазначено, що монополія – це структура ринку, на якому виступає лише один постачальник певних товарів і послуг [3, с. 866]. Майже аналогічне визначення монополії наводять відомі економісти із США Е. Дж. Долан та Д. Ліндсей, твердячи, що це – ситуація, при якій на ринку є лише один продавець якогось товару чи послуги [4, с. 493].

Цілі статті. Здійснення оптимальної класифікації причин виникнення та існування монополій. Узагальнення та визначення поняття монополія. Дослідження варіантів поєднань витрат часу та коштів, необхідних для подолання монополії.

Основний матеріал дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Погоджуючись у принципі з тим, що обов'язковою ознакою стану монополії є обмеженість кількості постачальників (продавців) продукції числом один, відмітимо необхідність урахування просторових і часових аспектів ідентифікації цього поняття. Тому, на нашу думку, монополію необхідно визначати як ситуацію, при якій у конкретному місці та у конкретний час є лише один постачальник якогось товару чи послуги. Можливість споживачеві скористатися послугами іншого постачальника може бути реалізована за цих умов або в іншому місці, або в інший час (необхідний для постачання певної продукції з іншого місця, якщо це можливо, або для створення відповідних потужностей з відпуском цієї ж продукції (послуг) у конкретному місці). Таким чином, важливими характеристиками ситуації монополії буде як сама можливість її подолання, так тривалість і вартість цього (рис. 1).

Варто також звернути увагу на ту обставину, що такі важливі характеристики ситуації монополії, як витрати коштів та часу на її подолання, є, як правило, взаємозалежними, оскільки за інших незмінних умов скорочення періоду подолання монополізму супроводжуватиметься додатковими витратами коштів. Графічно описана залежність може бути відображена у вигляді своєрідної ізокванти, кожна точка на якій характеризує одне з поєднань витрат часу та коштів, необхідних для подолання ситуації монополії (рис. 2). З графіка на рис. 2 видно, що скорочення часу на подолання ситуації монополії потребує щораз більших витрат: якщо початкова величина додаткових витрат ΔB_1 дає змогу знизити витрати часу на ΔT_1 , то наступне збільшення витрат на таку саму величину (ΔB_2) забезпечить менше зниження витрат часу, що дорівнює у нашому випадку ΔT_2 ($\Delta T_2 < \Delta T_1$). Додаткові витрати ΔB_3 дадуть змогу зменшити час подолання ситуації монополії вже лише на ΔT_3 ($\Delta T_3 < \Delta T_2$) тощо.

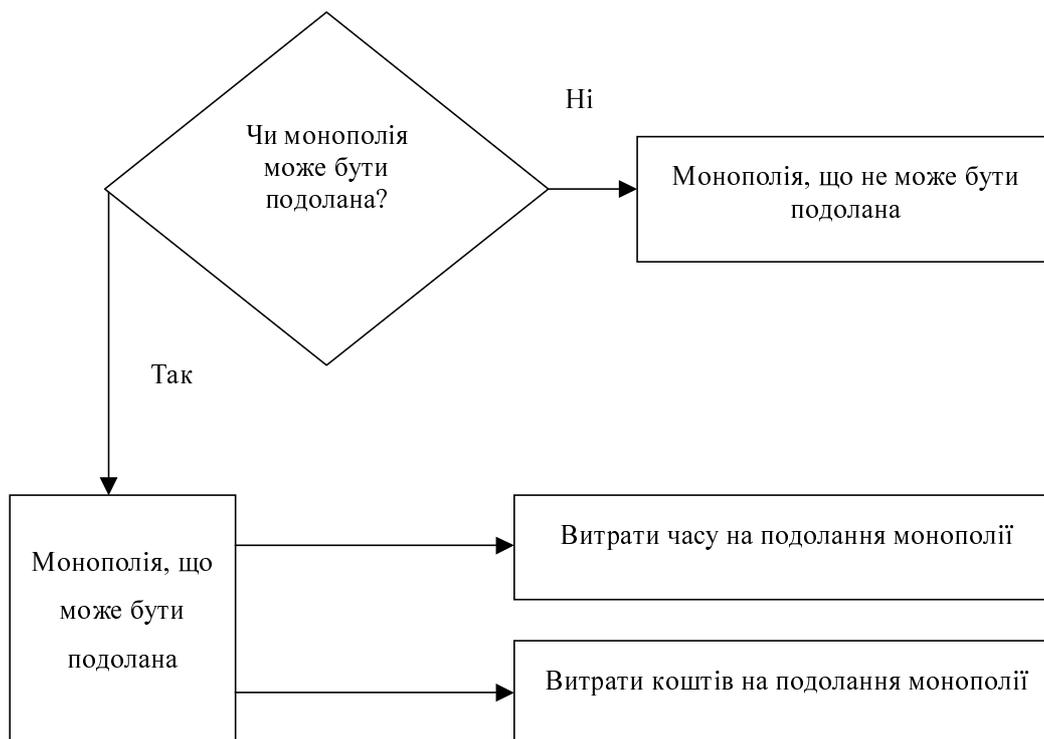

Рис. 1. Алгоритм для характеристики ситуації монополії

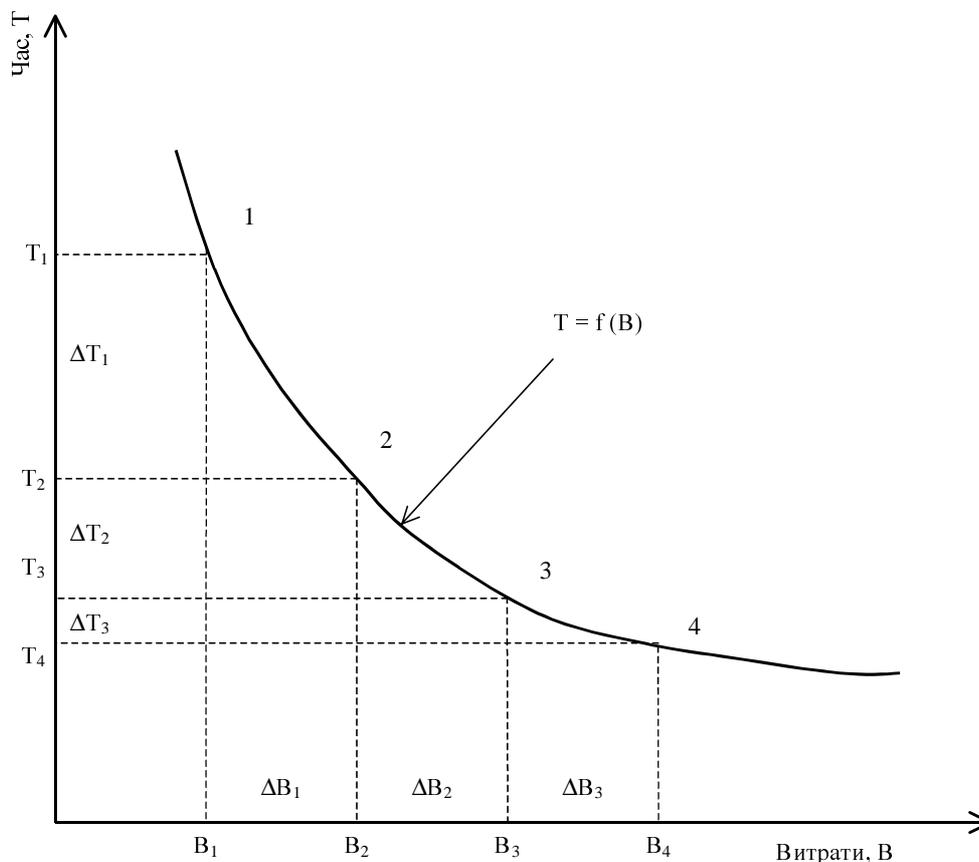

Рис. 2. Графічне зображення варіантів поєднань витрат часу та коштів, необхідних для подолання монополії

Очевидно, що незважаючи на існування цілої множини можливих варіантів подолання конкретної монопольної ситуації, які характеризуватимуться індивідуальним поєднанням витрат часу та коштів, завжди існуватиме оптимальний варіант. На нашу думку, власне витрати часу та коштів на подолання монопольної ситуації за цим оптимальним варіантом і будуть ідентифікувати відповідну конкретну монопольну ситуацію. Проблемним однак залишається питання, яке саме поєднання витрат часу та коштів можна вважати оптимальним. Зрозуміло, що відповідь на це запитання залежатиме від конкретної ситуації й потребуватиме економічної оцінки відповідних часових проміжків.

Отже, вияснивши сутність монополії, можна аргументовано заперечити підходу, який визначає монополію як ринок, на якому кількість постачальників настільки незначна, що кожний із них спроможний вплинути на загальний обсяг пропозиції та ціну товару чи послуги [5, с. 390]. Усе-таки необхідною ознакою монополії є те, що постачальник продукції – один, а щойно наведене визначення характеризує швидше олігополію.

До речі, у Законі України "Про захист економічної конкуренції" монопольним (домінуючим) вважається становище суб'єкта господарювання, частка якого на ринку товару перевищує 35 відсотків, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції [6]. Згідно з цим законом монопольним (домінуючим) також може бути визнане становище суб'єкта господарювання, якщо його частка на ринку товару становить 35 або менше відсотків, але він не зазнає значної конкуренції, зокрема внаслідок порівняно невеликого розміру часток ринку, які належать конкурентам. Окрім того, монопольним (домінуючим) вважається також становище кожного з кількох суб'єктів господарювання, якщо стосовно них виконуються такі умови: сукупна частка не більше ніж трьох суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 50 відсотків; сукупна частка не більше ніж п'яти суб'єктів господарювання, яким на одному ринку належать найбільші частки на ринку, перевищує 70 відсотків.

Необхідно зазначити наявність підходів, які пов'язують ідентифікацію певної ситуації як монополістичної з відсутністю близьких замінників для блага, що виробляється (постачається), та з відсутністю можливості появи інших постачальників аналогічної продукції (послуг) [7]. Недолік такого підходу полягає у його нечіткості.

По-перше, говорячи про взаємозамінність благ, необхідно пам'ятати, що вона стосується лише конкретних споживачів. Так, деревина та макулатура є взаємозамінними при виробництві деяких сортів паперу, але перестають бути такими при виробництві, наприклад, меблів. У літературі [8, с. 33] така взаємозамінність, коли різні ресурси можуть замінювати один одного лише в окремих випадках, називається вибірковою на відміну від суцільної взаємозамінності, яка передбачає можливість заміни ресурсів один одним у всіх характерних для них сферах застосування. Тому постачальник певної продукції в один і той самий час і в одному й тому самому місці може бути монополістом щодо якогось одного споживача і зазнавати конкуренції щодо іншого. Це означає, що для ідентифікації певної ситуації як монополістичної недостатньо брати до уваги лише те, що на ринку є єдиний постачальник певної продукції, але й враховувати специфіку споживача цієї продукції. Тобто не буде коректним твердження, що певні блага є взаємозамінними, без аналізу ситуації з погляду конкретного споживача. Зазначена особливість є важливою характеристикою, про яку необхідно постійно пам'ятати при дослідженні явища монополії.

По-друге, вимога відсутності можливості появи інших постачальників як одна з ознак монополії повинна звучати чіткіше, оскільки технічно така можливість може зберігатися, але потребуватиме певного часу на свою реалізацію (протягом якого ринок перебуватиме у стані монополії) чи бути економічно недосяжною. З цього приводу варто процитувати Й. Шумпетера, який підкреслював відносність конкурентного та монопольного становища постачальника: "Крамар із невеликого села на річці Огайо може бути справжнім монополістом протягом декількох годин чи навіть днів, коли повинь відріже село від решти світу" [9].

Отже, ідентифікувавши монополію як ситуацію, при якій у конкретному місці та у конкретний час є лише один постачальник якогось товару чи послуги, виявимо причини, які можуть викликати таку ситуацію. Однією з найбільш розповсюджених причин монополії є урядова політика, спрямована на контроль над виробництвом певної продукції (наприклад, таких підакцизних товарів як тютюнові та алкогольні вироби) та надання певних послуг (наприклад, таких, як послуги, що їх надають органи ДАІ чи МВС, – видача посвідчень водія, закордонних паспортів тощо). Така монополія може бути охарактеризована терміном "законодавча". Так, англійській Ост-Індській торговельній компанії, яка діяла у 1600–1873 рр., держава надала виняткове (монопольне) право на торгівлю з Індією.

До законодавчої монополії також може бути віднесена система авторських прав на літературні та мистецькі твори, винаходи тощо, згідно з якою держава протягом певного періоду часу гарантує ексклюзивні права автора та його спадкоємців на володіння та використання відповідних об'єктів. Наприклад, у США патенти забезпечують монопольні права на 27 років. Багато відомих фірм, таких як "Жілетт", "АТ&Т", "Ксерокс" і "Поляріод", розпочинали свою діяльність саме як патентні монополії.

Своєрідною законодавчою монополією можна вважати адміністративно-командну економічну систему колишнього СРСР, що ґрунтувалася на всеохоплюючому директивному плануванні, державному ціноутворенні, централізованому розподілі матеріальних ресурсів і за самою своєю природою не допускала конкуренції у жодній із своїх сфері. Усередині цієї економіки державні підприємства об'єднувалися, як правило, за галузевою ознакою і підпорядковувалися центральним відомствам і міністерствам. Підприємства однієї галузі виступали як єдиний суб'єкт господарювання і між ними не було конкуренції.

Поряд із законодавчими монополіями існують монополії, які сформувалися унаслідок стихійного розвитку ринку відповідних продукції чи послуг. Так є передусім у тому випадку, коли одна фірма володіє єдиною технологією (не обов'язково захищеною патентами, як це є, наприклад, стосовно напою кока-кола) виробництва певної продукції або єдиним джерелом певних ресурсів. Маркетингові зусилля фірм, спрямовані на максимальне позиціонування своєї продукції перед покупцями шляхом використання будь-якої істотної основи (наприклад, специфічної якості товару, упакування, особливостей обслуговування, місця розташування закладу тощо) для того, щоб відрізнити товар (або послуги) одного продавця від товарів (або послуг) іншого (на що звернув увагу американський економіст Е. Чемберлін [10]), є причиною щораз ширшої розповсюженості вищезазначених причин ситуації монополії.

Очевидно, що монопольна ситуація, як наслідок стихійного розвитку ринку відповідної продукції чи послуг, може виникати й у випадках перемоги над іншими підприємствами у конкурентній боротьбі та добровільного об'єднання компаній шляхом формування картелів, синдикатів, трестів, багатогалузевих концернів й конгломератів. Картель –

це об'єднання декількох підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу й комерційну самостійність і домовляються про частку кожного у загальному обсязі виробництва, цінах, ринках збуту. Синдикат – це об'єднання низки підприємств однієї галузі, учасники якого зберігають власність на засоби виробництва, але втрачають власність на вироблений продукт, тобто вони зберігають виробничу, але втрачають комерційну самостійність. У синдикатів збут товару здійснюється спільною збутовою конторою. Трест – це об'єднання низки підприємств однієї чи декількох галузей промисловості, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, виробничу й комерційну самостійність, тобто поєднують виробництво, збут, фінанси, управління, а на суму вкладеного капіталу власники окремих підприємств отримують акції тресту, що дає їм право брати участь в управлінні та привласнювати відповідну частину прибутку тресту. Багатогалузевий концерн – це об'єднання десятків і навіть сотень підприємств різних галузей промисловості, транспорту, торгівлі, учасники якого втрачають власність на засоби виробництва і вироблений продукт, а головна фірма здійснює над іншими учасниками об'єднання фінансовий контроль. Конгломерат – монополістичне об'єднання, утворене шляхом поглинання прибутків різногалузевих підприємств, що не мають технічної й виробничої єдності.

Якщо зазначені причини виникнення та існування ситуації монополії носять доволі чіткий характер, то у випадку так званих природних монополій (ПМ) причина їх виникнення та існування не є такою однозначною. Хоча у більшості випадків причиною виникнення та існування ПМ декларується економічна ефективність концентрації певних видів господарської діяльності, але одночасно відзначається, що така концентрація має відбуватися не шляхом конкуренції, а за допомогою законодавчого надання виняткових прав [11]. Разом із тим підкреслюється [11], що конкуренція у цьому випадку була б руйнівним і економічно збитковим явищем, уникнення якого є можливим шляхом законодавчого запровадження монополії у відповідних сферах господарської діяльності. Отже, з одного боку, причина існування ПМ нібито є законною, оскільки держава унеможлиблює конкуренцію у певних сферах господарської діяльності. Однак, з іншого боку, законодавче надання виняткових прав та віднесення господарської діяльності до ПМ стосується лише тих її видів, в яких спостерігається економічна ефективність концентрації виробництва. Оскільки економічна ефективність концентрації виробництва спостерігається у досить значної частини виробництв, а необхідність надання виняткових прав, які носять назву ПМ, декларується лише для випадків небажаності конкуренції з точки зору суспільства, то причина ПМ носить все-таки законодавчий характер. Інша річ, що доцільність законодавчого надання прав ПМ обґрунтовується саме тим, що в іншому випадку належної концентрації виробництва не відбудеться і відповідно не буде умов для виникнення економічного ефекту.

Виконана нами класифікація причин виникнення та існування монополій показана на рис. 3. Як видно з цього рисунка, ці причини на загал поділяються на ті, що мають законодавчий, і ті, що не мають законодавчого характеру. Складовими першої групи причин є політика державного контролю над виробництвом певної продукції (послуг), захист авторських прав і запобігання руйнівній конкуренції (визнання певних виробництв ПМ), а другої – володіння єдиною технологією виробництва продукції, володіння єдиним джерелом певних ресурсів, перемога у конкурентній боротьбі та добровільне об'єднання компаній.

Рис. 3. Класифікація причин виникнення та існування монополій

Висновки. Підбиваючи підсумок виконаному у цій статті дослідженню, зазначимо:

1. Монополія – це ситуація, при якій у конкретному місці та у конкретний час є лише один постачальник якогось товару чи послуги.

2. Важливими характеристиками монопольної ситуації є як сама можливість її подолання, так і тривалість і вартість цього.

3. Витрати часу та коштів на подолання монопольної ситуації за оптимальним варіантом ідентифікують відповідну конкретну монопольну ситуацію.

4. Причини виникнення та існування монополій поділяються на такі, що мають законодавчий, і такі, що не мають законодавчого характеру. Складовими першої групи причин є політика державного контролю над виробництвом певної продукції (послуг), захист авторських прав і запобігання руйнівній конкуренції (визнання певних виробництв природними монополіями (ПМ)), а другої – володіння єдиною технологією виробництва продукції, володіння єдиним джерелом певних ресурсів, перемога у конкурентній боротьбі та добровільне об'єднання компаній.

5. Причиною існування ПМ декларується економічна ефективність концентрації певних видів господарської діяльності, але одночасно відзначається, що така концентрація має відбуватися не шляхом конкуренції, а за допомогою законодавчого надання виняткових прав. Оскільки економічна ефективність концентрації виробництва спостерігається у досить значній частині виробництв, а необхідність надання виняткових прав, які носять назву ПМ, декларується лише для випадків небажаності конкуренції з точки зору суспільства, то причина ПМ носить все-таки законодавчий характер.

Перспективи подальших розвідок щодо поняття та причин виникнення й існування монополій стосуються передусім обґрунтування відповіді на запитання: Яке саме поєднання витрат часу та коштів на подолання ситуації монополії можна вважати оптимальним? Відповідь на це запитання залежатиме від конкретної ситуації й потребуватиме економічної оцінки відповідних часових проміжків. Важливою проблемою, яка потребує вирішення, є й розроблення теоретичних і практичних засад правильної та чіткої ідентифікації ситуації, коли певні виробництва з метою захисту від руйнівної конкуренції мають бути віднесені до категорії ПМ.

1. Словник іноземних слів / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1974. 2. Загородній А.Г., Вознюк Г.Л., Смовженко Т.С. Фінансовий словник. 4-е вид., випр. та доп. – К., 2002. 3. УСЕ. Універсальний словник-енциклопедія. – К., 1999. 4. Долан Э. Дж., Лидсней Д. Рынок: микроэкономическая модель. – СПб, 1992. 5. Макконнелл Кэмпбелл Р., Брю Стэнли Л. Экономикс: Принципы, проблемы и политика. В 2-х т. – М., 1992. 6. Закон України "Про захист економічної конкуренції" // Комп'ютерна бібліотека "Інфодиск": Законодавство України, 2001. 7. Монополия // <http://economics.ru/>, 2003. 8. Загородній А.Г., Стадницький Ю.І. Менеджмент реальних інвестицій. – К., 2000. 9. Розанова Н.М. Эволюция взглядов на конкуренцию и практика антимонопольного регулирования: опыт стран с развитой рыночной экономикой // Экономический журнал. – 2001. – № 2. – С. 4–47. 9. Чемберлин Э. Теория монополистической конкуренции. (Реориентация теории стоимости) / Под. ред. Ю. Я. Ольсевича. – М., 1996. 10. Thomas DiLorenzo. The Myth of Natural Monopoly // The Review of Austrian Economics. – 1996. – Vol. 9. – № 2. – P. 43–58.

УДК 658.15

І.Б. Олексів

Національний університет "Львівська політехніка"

МЕТОД ОПТИМІЗАЦІЇ ПЛАНОВИХ ЗНАЧЕНЬ ЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВА

© Олексів І.Б., 2003

Запропоновано розроблений з нових позицій метод оптимізації планових значень економічних показників діяльності підприємства, який ґрунтується на використанні багатовимірного шкалювання. Створений метод дає змогу аналізувати варіанти планових значень економічних показників діяльності підприємства з врахуванням їх наближення до обраної області еталонних значень.

In the paper worked out method of planned economic indexes of enterprise activity optimization based on multidimensional scaling is proposed. The worked out method allows analyzing variants of planned meaning of economic indexes considering their movement towards the area of their optimal meanings.

Постановка проблеми у загальному вигляді і її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Важливим аспектом планування діяльності підприємства є встановлення прогнозних значень економічних показників, які конкретизують її цілі [1, с. 34]. Результатом планування економічних показників діяльності можуть бути альтернативні плани діяльності підприємства. Вибір варіанта сукупності планових значень економічних